

S. BÉRES BERNADETT

Szonett + ars poetica

Makkai Ádám: A panasz joga című verséről

Tarjánai Eszter emlékére

A Kossuth-díjas (2011) és Kossuth Nagydíjas (2016) költő, műfordító, nemzetközileg is ismert és elismert nyelvész, a Magyar Szent István-rend kitüntetettje, Makkai Ádám életútjáról gazdag írott és televíziós interjúanyag¹ áll rendelkezésre, életműve feldolgozásához és megértéséhez pedig kiegészítésként szolgálhatnak önéletírásai.² Ezekben a beszélgetésekben leginkább a nyelvész-költő regénybe illő életéről, családi és szakmai kapcsolatairól esik szó, s csak rendkívül keveset tudunk meg költészetéről, művészetfelfogásáról. Magyar nyelvű versesköteteiről, melyek kezdetben az Amerikai Egyesült Államokban láttak napvilágot, majd a rendszerváltás után Magyarországon is megjelenhettek, számos recenzió, kritika született, s ezekből a *Jézus és a démonok imája* című, a költő 2005-ig írott verseit összegyűjtő kötet utószavában Neményi László közöl egy terjedelmes válogatást, mintegy a még rendelkezésre nem álló, Makkai egész költészetére vonatkozó hiteles monográfia pótlásaként. Ebben a kommentált szemelvénygyűjteményben nyomon követhetjük, milyen fogadtatásban részesítette Makkai megjelent műveit az emigráció irodalmának kritikája, majd később a magyar irodalomkritika és a kortárs költők (pl. Vas István, Weöres Sándor).³ A könyvismeretéseken és a kötet-kritikákon túl azonban Makkai költészetéről ez idáig nem született sem átfogó írás⁴, sem szövegközeli értelmezés. Jelen tanulmány egy korai autoreflexív versszöveg szoros nyelvi-poétikai értelmezésén keresztül kísérel meg adalékokkal szolgálni a Makkai-költészet recepciójához, valamint a szonett versforma és az ars poetica költeménytípus különös házasságának történetéhez.

1 Néhány fontosabb és nagyobb terjedelmű írás és televíziós portréműsor a teljesség igénye nélkül: BONCZIDI Éva, „A versek az ösversből jönnek: ez Isten ajándéka az emberhez” – beszélgetés Makkai Ádám költő-nyelvész-műfordítóval, *Helikon* 2016/13. <https://www.helikon.ro/a-versek-az-osversbol-jonnek-ez-isten-beszede-az-emberhez-beszelgetes-makkai-adam-kolto-nyelvész-muforditova/> (2017. december 15.); *Siető képzelet – Makkai Ádámmal Faragó Laura beszélget*, http://www.napkut.hu/naput_2000/2000_09/051.htm (2017. december 15.); SZEGŐ János, *Makkai Ádám: Álmodtam már szanszkritul is (2011)*, <http://www.litera.hu/hirek/makkai-adam-almodtam-mar-szanszkritul-is> (2017. december 15.); CSONTOS János, *Tűzhányók törében – Virtuális „hawai” dialógus Makkai Ádámmal*, *Magyar Napló* 2015/4, 55-61.; Balázs Géza interjúja Makkai Ádámmal, https://www.youtube.com/watch?v=JuQT8_0H0VE, 2005. december 19. (2017. december 15.); Veiszer Alinda két beszélgetése (m2 *Záróra*, 2011.04.14. és HírTv Alinda, 2016.04.03.) és Ugron Zsolna két részes portréja (*Duna World, A Nagyok* 23-24. rész, 2016. június)

2 Makkai Ádám, *Curriculum vitae*, <http://adam.makkai.org/curriculum-vitae/> (2017. december 15.); M.Á., *Az erő - Szabálytalan önéletrajz hatodfél évtized barangolásaiból versben és prózában*, Budapest-Chicago, 1979-2003; CET Belvárosi, Bp., 2003; M.Á., *Önszócikk*, <http://www.naputonline.hu/2017/04/22/makkai-adam-onszocikk/> (2017. december 15.)

3 Neményi László, *Tekintélyromboló forradalmiság és hagyománytiszteltet Makkai Ádám költészetében* (Kommentált szemelvények megjelent kritikákból) = Makkai Ádám, *Jézus és a démonok imája, Összegyűjtött versek (1952-2005)*, Atlantis-Centaur – Tinta Kiadó, Chicago – Budapest, 2005, 523-548.

4 A pontosság kedvéért természetesen meg kell említenünk Határ Győző 1966-os, tehát összefoglaló megállapításokat természetesen nem tartalmazó, de lényeglátó és a kezdet fő irányait felrajzoló írását Makkai költészetéről. Ld. HATÁR Győző, *Makkai Ádám* = H.Gy., *Irodalomtörténet*, DIA, PIM, 2011, <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000273&seclId=0000025762> (2017. december 15.)

Makkai Ádám: A panasz joga

Kelták és druidák ivadéka vagyok,
írva nagy keservem megírülök néha.
Tollam alól holtan hull ki a portéka,
dalom sírfelirat. Fagyott égen ragyog.
Nyelvem minden ríme titkos telefonszám,
melyet csak legősbibb vérrokonom ért meg;
s köpenyt, – hogy elhülne tüze az igéknek –
sistergő hallgatás foszforfénye von rám.
Sóvárgón irigylem én az angol svádát,
mellyel a Nagy Szomszéd birodalma ékes
(s most, hogy száz országra hullni esedékes,
fonákul hunyássa mégis volt gazdáját)
én csak a halottak szótárát gyomlálom:
idegen csillagon virít az országom.

(Chicago, 1971)⁵

A *panasz joga* című szonett a $K^2 = 13$ [Ká a négyzeten egyenlő tizenhárommal] (1967-1970) című kötet *A panasz joga* című, negyedik ciklusának címadó verse. A verszöveg születését a záró keltezés 1971-re teszi, bár a kötet először 1970-ben látott napvilágot Chicagóban.

A vers nem csupán kötetben elfoglalt helye és autopoetikus vonásai okán kerülhet érdeklődésünk középpontjába. Makkai a fentebb említett interjúk, beszélgetések során nem nyilatkozik bőbeszédűen verseiről, költészetéről. Ez a vers az egyik ritka kivétel: a költő egy 2016-os interjúban a beszélgetőtárs kérdésére (*Szerinted miről érdemes manapság írni?*) fontos költői témaként jelöli meg a *panaszt*, és ennek társadalmi jelentőségét, s említést tesz erről a versciklusról.⁶ Emellett pedig egy másik, szintén 2016-os beszélgetésben a szonett versformában bevezetett sajátos újításáról beszél.⁷

Első pillantásra a shakespeare-i angol reneszánsz szonettet idézi a vers egy tömbbe nyomtatott tizennégy sora (melyek közül az utolsó kettő válik csak el kissé a sorok behúzása és különálló páros rímei által), azonban a három quartina (négy sorból álló tömb) ölelkező rímei (abbacddceffe) a korai olasz vagy petrarcai szonett sajátosságai. A szonett a magyar és az európai költészet legismertebb és legnépszerűbb versformái közé tartozik. Bizonyos szempontból rendkívül kötött, szigorú szabályokkal rendelkező, kifejezetten a hangzósággal, versdallammal és ritmussal operáló versforma⁸, más szempontból azonban végtelenül rugalmas, s bizonyos kutatók szerint épp ez a hajlékonyság, variáció-készség megmaradásának és népszerűségének záloga.⁹ A vers minden sora tizenkét szótagos – ez azonban sem az olasz, sem az angol hagyományra nem jellemző különös-

5 A tanulmány megírásakor a gyűjteményes kiadás szövegét használtam. Makkai, *Jézus és a démonok imája*, i.m., 229.

6 Ld. BONCZIDI Éva, „A versek az ősversből jönnek...”, i.m.

7 Ld. CSONTOS János, *Tűzhányók tövében...*, i.m., 60-61. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez a szonett formailag nem felel meg teljesen az interjúban adott leírásnak.

8 A szonett versforma jellegzetességeivel, típusaival, magyar elnevezéseivel kapcsolatosan bővebben ld. SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 465-466.

9 Ld. pl. SZICETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005, 330.

képp, hiszen a szonett tradicionálisan ötös és hatodfeles jambusi sorok váltakozásából épül.¹⁰ Ebben a versben – noha kétségtelenül az időmértékes ritmuselv alapjain áll – nem határozható meg egyértelműen a lejtésirány. Többnyire trochaikusnak érezhetjük a sorokat, ami ritkaság a magyar szonett-költészetben, de néhol soron belüli anaklázis is előfordul (pl. második sor: - U / - U / - - / U - / U - / - -) sőt, néhol daktilusokkal pörgő hexameter-félsorokat, esetleg pentameter-töredékeket hallunk (lásd pl. a vers első sorát: - - / - UU / - UU / - UU/-). Mindezek az árnyalatnyi formai, verstani különbségek azt mutatják – főként egy tudatos, doctus poeta esetében¹¹, – hogy a jól ismert, rendkívül nagy hagyományokkal bíró kötött versformától való eltérés intenciózus, jelentéssel bír, és teret nyit a szöveg sajátos értelemképződésének.

A szöveg egyes szám első személyű lírai beszélőjének *panaszai* egzisztenciális természetűek, az idegenséggel, önazonossággal, megértéssel és alkotással kapcsolatos témákat érintenek. S bár a Makkai-életműben vannak kifejezetten ars poeticaként deklarált versek¹², melyek címükben, esetleg alcímükben is tartalmazzák ezt a terminust, úgy vélem, autopoétikus vonásai miatt ez a vers is az ars poeticák közé sorolható. Ezt támasztja alá mindjárt a vers kezdete is, mely egyszerre tűnik távolian egzotikusnak és bensőségesen ismerősnek, s emellett, hogy rögvest eltávolítja a lírai beszélőt a szerző biográfikus énjétől, a magyar irodalom egyik legfontosabb ars poeticájához kapcsolódik. Az első sor (*Kelták és druidák ivadéka vagyok*) egyértelmű önmeghatározó gesztusa, valamint szintaktikai struktúrája (birtokos szerkezet két birtokossal + léteig egyes szám első személyű alakja) bizonyára minden, magyar költészetben jártas befogadóban Ady *Cóg és Magóg fia vagyok én...*¹³ kezdetű programadó és korszakalkotó ars poeticáját idézi, valamint egy kevésbé ismert versének (*Pap vagyok én*) kezdő sorait: „Igéim bővek, zengők, nagyok / Papoknak ivadéka vagyok.”¹⁴ A vers folytatásában azonban már nem érződik az Ady-féle magabiztos erő, sokkal inkább a küzdelem, a meg nem értettség, az idegenség, sőt, talán az önbizalomhiány (*Sóvárgón irigylem én az angol svádát*). A vers világtűrt idéző képei (*fagyott égen ragyog; sustergő hallgatás foszforfénye, idegen csillagon virít*), valamint az *ivadék-vérrokon* szavak által határolt szemantikai tér pedig egy újabb pretextus, Ady *Sem utódja, sem boldog őse...*¹⁵ kezdetű versének jelenlétét mutatják a vers háttérében. Amíg azonban az Ady-szövegek mögött harcos, dacos kiállást érzékelünk, *A panasz joga* sokkal inkább az *elhallgatás*, a *halottak szótárának* csendes *gyomlálása* felé mutat, hiszen a versben felbukkanó, költészettel kapcsolatos (szak)kifejezések rendre a halállal és a megértés lehetetlenségével kapcsolódnak össze: *tollam alól holtan hull ki a portéka, dalom sírfelirat; nyelvem minden rúne titkos telefonszám; hogy elhülne tüze az ígéreknek; halottak szótárát gyomlálom*.

A versszövegben a költészet és a nyelvi/nemzeti identitás gondolatkörei egymásba

10 Erre utal egyébként Makkai is a fentebb idézett beszélgetésben: „Tudtommal én vagyok az egyetlen, aki a szonettnek mind a tizenegy sorát végigírmelteti asszonáncokkal, így: tíz szótagos hímrímek hét soron át, valamint tizenegy szótagos nőírímek hét soron át.” Ld. CSONTOS János, *Tűzhányók törében...*, i.m., 60. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a verstani kutatások a szonett sorok szótagszámait a 6-14 szótag között írják le. Ld. pl. MÓZES Huba, *Művés munka a vers. A szonett költőisége és kötetlensége*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 57. A Szepes-Szerdahelyi szerzőpáros a szonettet az olasz endecasillabo sorra vezeti vissza. SZEPES, SZERDAHELYI, *Verstan*, i.m., 461-462.

11 Weöres Sándor Makkai költészetének jellegzetességeként emeli ki a tudatosságot, a *gondos megformálást*, amint azt egy, a költőhöz frott, 1970. augusztus 24-én kelt levelében írja. V.ö. MAKKAJ Ádám, *Jézus és a démonok imája*, i.m., 554.

12 Ld. *Világtölcser – Ars poetica helyett; Epilógus: Ars poetica* = MAKKAJ Ádám, *Jézus és a démonok imája*, i.m., 107 és 166.

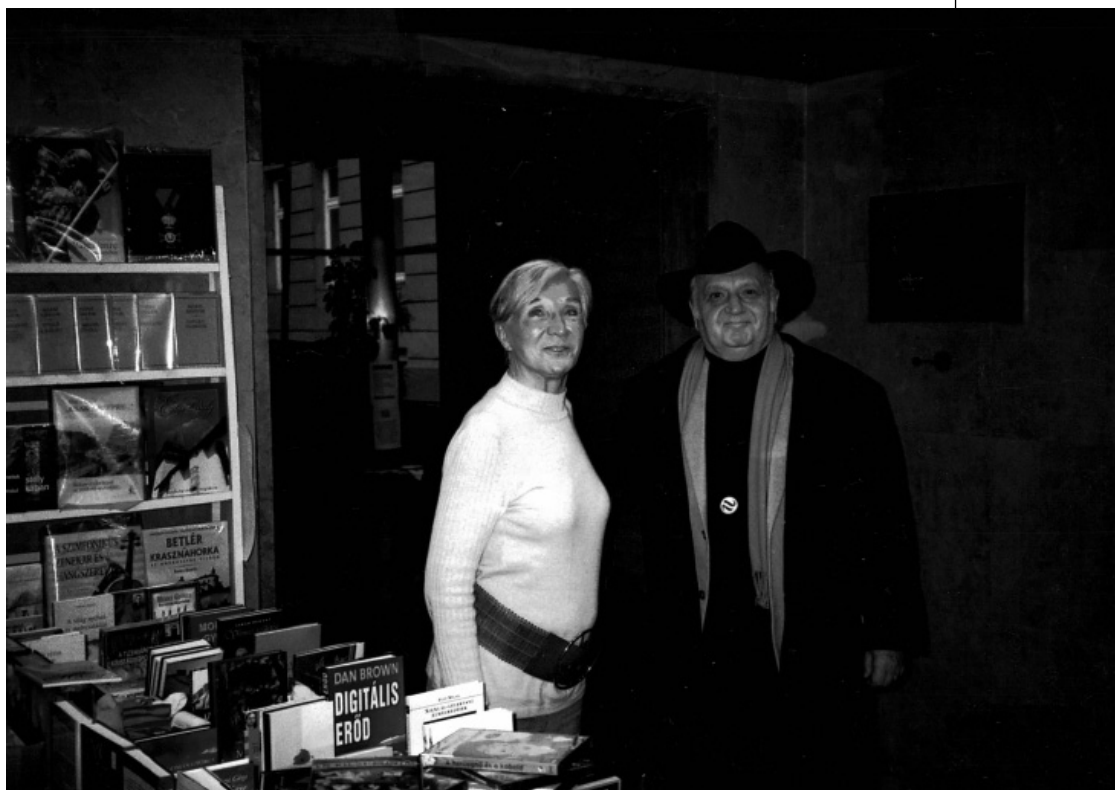
13 *Ady Endre összes versei*, szerk. LÁNC József, SCHWEITZER Pál, Bp., Szépirodalmi, 1989, I., 7.

14 *Lm.*, I., 140.

15 *Lm.*, I., 233. Különösképp ld. a második versszakot: „*Jagvok, mint minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény.*”

fonódnak. E két téma egymásra íródását szemlélteti az öt egyes szám első személyű birtokos személyjellel ellátott főnév versen belüli elhelyezkedése: a harmadik, és negyedik sor első szavai (*tollam, dalom*) még az írás szemantikai mezejéből valók, a hatodik sor közepén és a vers utolsó szavaként álló főnevek (*vérokonom, országom*) már az identitás kérdésköréhez kapcsolódnak, s e két jelentésmező metszetében (az ötödik sor, verstanilag a második quartina kezdetén) ott áll a *nyelvem* szó. A harmadik quartina a szöveg keletkezésekor aktuális világpolitikai eseményekre ad halvány utalást, de talán nem is magukon a történéseken van a hangsúly (ezt jelzi a tizenegyedik és tizenkettedik sor zárójelbe tétele is), hanem sokkal inkább a széthullás, a meghunyászkodás képein. A vers szövegvilágában tehát az emberi, nemzeti és alkotói önazonosság valamiképpen a nyelvi megmaradás, a nyelvi identitás függvénye.

Az angol szonett utolsó két sora nem csupán nyomdatechnikai kivitelezése okán kü-

Zalán Magdával Budapesten, a Magyar Rádióban 2005-ben

lönül el a megelőző tizenkét sortól, hanem szemantikailag is fontos szerep jut neki: a leíró verstan tanulsága szerint a záró sorpár előtt fordulatnak kell bekövetkeznie a versben.¹⁶ E két sor poétikai és nyelvi megformáltsága miatt is erősen különbözik az előző szakasztól. Az első két quartinában erősen uralkodott a lírai én jelenléte, a harmadikban háttérbe szorult, majd itt újra a középpontba kerül: a tizenharmadik sor az egyes szám első személyű személyes névmással (*én*) kezdődik, egy egyes szám első személyű, határozott igei személyraggal ellátott igével zárul (*gyomlálom*), a tizennegyedik sor (és a vers) utolsó szava pedig egy egyes szám első személyű birtokos személyjellel ellátott főnév (*országom*). E két sorzárlat azonos eredetű toldalékai teszik lehetővé, hogy a záró sorpár páros rímei is egyedülállóak a költeményben, három szótagú távoli asszonáncok (*gyomlálom,*

16 FERENCZ Győző, *Gyakorlati verstan és verstan gyakorlatok*, Bp. Nemzeti Ttk., 1995, 40.

országom), míg a vers többi ríme legfeljebb csak két szótagra terjed ki. A tizenharmadik sor földdel, növényekkel kapcsolatos, földhözragadt képei – *halottak szótára* mint kert vagy temető, a lírai én mint kertész, aki *gyomlál* – egyrészt éles ellentétben állnak az utolsó sor kozmikus képével (*idegen csillagon*), másrészt azt is átszövik (*virít*), különös módon tematizálva a saját – idegen kérdéskörét.

A szonett és az ars poetica viszonyát Arany János költészetével összefüggésben tárgyaló innovatív tanulmányában Tarjányi Eszter a *Naturam furcâ expellas...* című vers kapcsán rámutat, hogy: „a kétféle műfajisággal (t.i. szonett és ars poetica) járó hangvételt és hagyományt nehéz összeegyeztetni, nem csoda hát, hogy komoly szonettformában írt ars poeticával csak elvétve lehet találkozni a magyar- és világirodalomban, mivel a két műfaji hagyomány nagy súlya (t.i. hogy a szonett a lírai dalra jellemző forma, az ars poetica pedig a jóval didaktikusabb episztolai hagyományból nőtt ki – megj. S.B.B.) és egymás közötti disszonanciája könnyen a paródiával társító imitációs átírásokra, játékos reflektáltságra késztet.”¹⁷ Könnyen belátható az érvelés logikája, mutatkozik azonban a Nyugat korszakától kezdődően egy másik tradíció. Babits Mihály *A lírikus epilógja* (1903) és *Szonettek*¹⁸ (1910) című verse, valamint Juhász Gyula *Formát adni...*¹⁹ (1910) kezdetű költeménye, tehát a 20. század elejének ars poetica-szerű szonettjei más irányt mutatnak. Ezekben a versekben ugyanis semmiképp nem igazolhatjuk az imitációs, játékos, parodisztikus karakter dominanciáját. Sokkal inkább feltételezhetünk egy komor, a költészetet sötétebb megvilágításba helyező, az alkotás nehézségeit témává emelő tradíciót, melyben a versformának, s az általa indukált hangzósságnak jelentős, sokszor kiemelten ellentételező szerep jut. S amint Makkai egész költészete ezer szállal kötődik a Nyugat első nemzedékének költészetéhez, úgy illeszkedik *A panasz joga* is a fenti ars poeticák által kijelölt hagyománytörténeti vonalba.

17 Tarjányi Eszter, *Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák – Arany János: Az ihlet perce és a Naturam furcâ expellas...* = *Pázmány nyomában – Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AIKAY Alinka, BAIKAI Rita, Vác, MondAT, 2013, 416.

18 Így szól a *Szonettek* első versszakja: „Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség / és szenttelen, csak virtuóizálás. / Bár munkában manapság nincs nemesség, / ez csupa munka, csupa faragás.” *Babits Mihály összegyűjtött versei*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, Osiris, Bp., 1997, 90.

19 Elég csak a vers kezdetét idéznünk: „Formát keresni minden gondolatnak, / És elvérezni egy fonák igén. / A parfümét érezni a szavaknak, / és tudni: minden szó gonosz szírén.” *JUHÁZ Gyula válogatott művei*, szerk. PÉTER László, ILIA Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1981, 100.

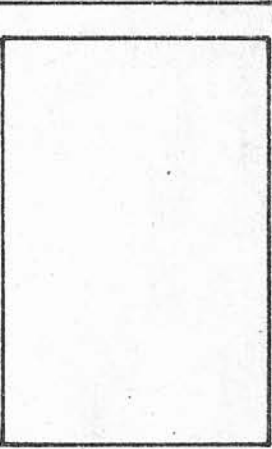
1

REDIVIVUS

1

REDIVIVUS

REDIVIVUS

REDIVIVUS – Jelenlét